

TANZİMAT'IN İLANINDAN SONRA ORDU KAPI KETHÜDALIĞI (1839-1884)

Döndü DÜŞÜNMEZ*

Özet

Sultan II. Mahmud'un 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmasından sonra yeni bir ordu kurulmuştur. Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonraki yeni düzende, ordu eskisinden çok farklı bir yapıya bürünmüştür. Eski düzende taşradaki ordu yöneticileri, vali unvanına sahip hem askerî hem mülkî (sivil) idarecilerdi. Yeni düzende ise ordunun mülkî teşkilattan ayrılması ve kendi alanında uzmanlaşması istenilmiştir. Seraskerin başkanlığında, Seraskerlik (Babıseraskeri) bir nezaret gibi düzenlendi ve serasker kara ordusunun padişahattan sonraki başı oldu. Ülke genelinde ordu beş bölgeye ayrılarak konuşlandı. Daha sonra bu sayı yediye çıkarıldı. Her ordu dairesine başlangıçta, korumakla görevli olduğu bölgenin adı verildi; sonra da bu ordular numara verilerek adlandırıldı. Ordu dairelerinin başı olan müşirlerin İstanbul'da dolaştırılacak evrak işlerinde ivediliğin sağlanması, ilgili yerlere iletilmesi, cevaplarının alınması ve evrakın kaybolmaması için İstanbul'da ikamet eden ve onların resmen temsilcileri olan kapı kethüdarları olurdu. Bu kişilere "ordu-yı hümayunlar kapı kethüdası" denirdi. Genellikle bu iş, Seraskerlik'teki nizamî ve mektubî kalemindeki memurlara ilave memuriyet olarak verilirdi. Ancak 1884 yılında ordu kapı kethüdalığı vazifesi kaldırılarak işleri seraskerlikteki evrak kalemine devredildi.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Ordusu, Osmanlı Askerî Teşkilatı, Kapı Kethüdası, Merkez-Taşra İletişimi, Evrak İş.

THE KAPI KETHUDALIGI OF THE ARMY FOLLOWING TO THE DECLARATION OF THE REORGANIZATION (1839-1884)

Abstract

After Sultan Mahmud II abolished the Janissary Army in 1826, a new army different from the previous was established. In the new order that emerged after the declaration of Imperial Edict of Reorganization, the army assumed a totally different structure than before. In the old order, the army leaders were both military and civilian rulers bearing the title of governor, or vali. In the new order, on the other hand, it was demanded that the army be separated from the civilian organization and specialize in its own field. Seraskerat was reorganized into a ministry under seraskier and the seraskier became the head of the land army after the sultan. During these regulations, seraskerat was organized like a ministry. The army was divided into five regions in the whole of the country and deployed thus. Later, the number of these divisions was raised to seven. Each army unit was first given the name of the region that it was supposed to protect and then a number. The Marshals who were the head of these army units have got some officers called as "kapı kethü-

* Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Elemanı. ddusunmez@selcuk.edu.tr

daları". They had to inhabit in Istanbul to follow the official documents and represented the Marshals officially. They provided speedy circulation for sending and taking the documents and watched over the documents. These people were called "kapi kethudasi of the sultan's armies". This post was generally created as a civil service position in addition to the secretarial jobs in the seraskerat. However, the army kapi kethudasi Office was removed in 1884 and the tasks performed by them were transferred to the secretary in the seraskerat.

Key Words

The Ottoman Army, Ottoman Military Organization, Kapi Kethudasi (army chamberlain), Communication Between The Center and The Provinces, Paperwork.

GİRİŞ

Altı yüz yıldan fazla yaşamış Osmanlı Devleti'nde her dönemin kendine özgü oluşumları vardır. Devletin çağa ayak uydurmaya çalıştığı ve yıkılmaktan kurtulmak için hâl çareleri aradığı bir dönemde Tanzimat Fermanı ilan edilmiş (3 Kasım 1839), Osmanlı yönünü Batı'ya çevirmiştir. Böylece Osmanlı Devleti ve toplumu II. Mahmud'un saltanatının son yıllarında atılmış olan yeni bir değişim dönüşüm sürecine girmiştir. Bu değişim devletin ve sosyo-kültürel hayatının hemen hemen her alanında kendini göstermiştir. Tanzimat'la birlikte ordu ya da askerî teşkilat yeniden düzenlenirken ordu kapı kethüdalıkları da bu değişimden nasibini almıştır. Bu makalede '*Kapı kethüdalıklarının daha özel bir parçası olan ordu kapı kethüdalığında, Tanzimat'tan sonra ne gibi değişiklikler meydana gelmiştir?*', '*Bu hâl Osmanlı bürokratlarına nasıl katkıda bulunmaktadır?*' gibi problemler Tanzimat'ın ilanından ordu kapı kethüdalığının 1884 yılında kaldırılışına kadar geçen sürede, başta arşiv kaynakları olmak üzere çeşitli kaynaklardan yararlanılarak açıklanmaya çalışılacaktır.

Herşeyden önce '*Teknolojinin gelişmediği bir dönemde devamlı başkente gidemeyen taşradaki ordu yöneticileri, İstanbul'daki merkez daireleri ile evrak haberleşmesini nasıl gerçekleştireyordu?*' sorusunu açıklamak gerekecektir. Evrak dolaşımının taşradan İstanbul'a kadar olan sürecini posta teşkilatı¹, kapı çukadarları² ve özel ulaklar yürütmektedir. Vezirlerin resmî evrakının İstanbul'da dolaştırılmasının nasıl bir işlem sürecinden geçtiği hususunda ise ilk olarak, telgraf ve telefon sisteminin tesisine kadar, kapı kethüdaları sonra kapı çukadarları ve posta teşkilatı hatıra gelmelidir. Kapı kethüdası taşradaki vezirlerin başkentteki evrak işlerinin bürokratik sürece takılmasını engelleyecek sebepler üreten ve sürekli İstanbul'da ikamet eden bir resmî temsilciydi. Devlet bu sistemden memnundu. Bundan dolayı sürekli taşradan başkente gelemeyen, ancak İstanbul'da dolaştırılacak evrak işleri olan memurların ve hatta tebaanın İstanbul'da resmen atanmış bir kapı kethüdası olmasını isterdi. Böylece devlet, taşradaki görevli memura gerekli bilgileri ulaştırma telaşına girmek yerine kapı kethüdasını devreye sokarak işlemleri elden yürütüyordu. Bu kişilerin haricinde birisinin devlet dairelerine girerek evrak getirmesi, teslim etmesi, onların takibini yapması mümkün değildi. Zaten tanınmayan kişiler

¹ Tanzimat'tan önce posta sistemi menzîl teşkilatı olarak bilinir. Bu konuda bkz. Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, PTT Genel Müdürlüğü yay., Ankara 2002; Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyıllarda Menzilhane Sorunu", *AÜDTCF Dergisi*, XXVIII/3-4, Ankara 1997, s.339-367; Musa Çadırcı, "Posta Teşkilâtı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzilhâne ve Kiracıbaşılık", *VIII. Türk Tarih Kongresi* (11-15 Ekim 1976), C.II, Ankara 1981; M. Hüdayi Şentürk, "Osmanlılarda Haberleşme ve Menzîl Teşkilâtına Genel Bir Bakış", *Türkler*, XIV, Ankara 2000, s.446-461; Cemal Çetin, *Ulak, Yol, Durak: Anadolu Yollarında Padişah Postaları (Menzilhaneler) (1650-1750)*, Aybil Yayınevi, Kon-ya 2011.

Tanzimat'tan sonra posta teşkilatı ile alakalı pek çok çalışma yapılmıştır. Bunlardan birkaçı için bkz. Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Haberleşme Kurumu", *Osmanlı*, III, Yeni Türkiye Yay., Ed.Güler Eren, Ankara 1999, s.619-626; aynı yazar, "Tanzimat'ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", *AÜ Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S.3, Ankara 1992, s.333-377; Tanju Demir, *Türkiye'de Posta, Telgraf ve Telefon Teşkilâtının Tarihsel Gelişimi 1840-1920*, PTT Genel Müdürlüğü, Ankara 2005; Asaf Tanrikut, *Türkiye Posta ve Telgraf ve Telefon Tarihi ve Teşkilâtı ve Mevzuatı*, Efem Matbaacılık, 1984; Erkan Tural, "Osmanlı Posta Bürokrasisi 1908-1914", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.28, S.46, Ankara 2009, ss.231-247.

² Kapı çukadarları ile ilgili bir çalışma şu anda tarafımdan hazırlanmaktadır.

kalemlere kolayca girip çıkamazlardı. Kapı kethüdaları, bürokratik süreçten sonra muhatabına yani temsilcisi olduğu kişiye kalemlerde sonuçlanan evrakı, posta, ulak ya da kapı çukadarı vasıtasıyla gönderirdi. Bu süreç esnasında evrakın kaybolmaması, devlet sırrı olan bilgilerinin ifşa edilmemesi, ivedilikle cevaplanması gereken işlerde bürokratik sürecin biran önce tamamlanması için ilgili yerlerin uyarılması ve bürolara evrakın dolaşımında gereken harçların verilmesi gibi durumlarda kapı kethüdaları önemli roller üstlenirdi.

Sürekli bir değişim içinde olan Osmanlı Devleti'nde Batı hukuku esas alınarak yapılan yeni düzenlemeler, Tanzimat'ın ilanından sonra hız kazanmıştır. Bu noktada, konunun daha iyi anlaşılması için Tanzimat'ın ilanından sonra Osmanlı ordusunun nasıl bir değişim geçirdiğinin ana hatları ile bilinmesi gerekir.

A.TANZİMAT'IN İLANINDAN SONRA OSMANLI ORDUSU

Sadece Osmanlı Devleti'nde değil bütün Türk devletlerinde ordu, devletin temel taşıydı. Neredeyse bütün Osmanlı müesseseleri, dolaylı olarak orduyla bağlantılıydı. Hatta Tanzimat'a gelinceye kadar Osmanlı'nın ülke yönetimi, *ordu* ve *adliye* olmak üzere iki kuruma dayandırılmıştı. Tanzimat öncesi mülkî teşkilâtın (sivil idare) kaynağı da orduya dayanıyordu. Dolayısıyla bu iki teşkilât yani mülkî ve askerî idare birbirinin ayrılmaz bir parçasıydı³. Mülkî ve askerî idarenin birbirine karışmasının askerî gücün çöküşüne sebep olduğunu ilk defa İbrahim Müteferrika dile getirmişti⁴.

Kaybedilen savaşlardan sonra Osmanlı ordusunda çeşitli zamanlarda birçok düzenleme yapıldı. Bu düzenlemeler, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu aşamasındaki kadar yani ordunun teşkil edildiği dönemdeki kadar etkili olmamıştır. Nizam-ı Cedid gibi düzenlemeler de uzun ömürlü olmamıştır. Her ne kadar etkisini tartışsak bile kuruluştan beri temelde devam ettirilen askerî sistem, 1826 yılında köklü bir değişikliğe uğradı. Bu tarihten sonra yeni bir ordu kuruldu. Askerî ve mülkî işlerin birbirinden ayrılması esas alındı. Bütün askerlik işlerine bakan *Seraskerlik Makamı* (*Babıseraskeri*) oluşturuldu. 1836 yılında ise teşrifatta yapılan bir düzenleme ile Seraskerlik, eş konumda olan sadrazamlık ve şeyhülislamlığın derecesine çıkarıldı⁵. Hatta Veli Şirin'e göre Seraskerlik, nezaret adını almamışsa da gerçekte ilk kurulan nezaret sayılabilir⁶. Ardından askerî sahada yapılacak olan yenilikler, bu alanda yasa çıkarma gibi bütün meseleleri görüşmek üzere II. Mahmud

³ İlber Ortaylı, "Tanzimat Devri ve Sonrası İdarî Teşkilat", *Osmanlı Devleti Tarihi I*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), Zaman yay., İstanbul 1999, s.284; Aynı yazar, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, 5. Baskı, Timaş Yay., İstanbul 2006, s.117-118; Musa Çadırcı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Tarihi*, I, İstanbul 1985, s.230; Talât Mümtaz Yaman, *Osmanlı İmparatorluğu Mülkî İdaresinde Avrupalılaştırma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1940, s.34.

⁴ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yay.Haz.: Ahmet Kuyaş, YKY, 3. Baskı, İstanbul 2002, s.55.

⁵ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yay., İstanbul 1993, s.38.

⁶ 1908 yılında ise Seraskerlik ismi terk edilerek yerine "*Harbiye Nezâreti*" ismi kabul edilmiştir (Veli Şirin, *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ve Seraskerlik*, Tarih ve Tabiat Vakfı yay., İstanbul 2002, s.41).

1837'de *Dâr-ı Şûra-yı Askerî*'yi kurdu⁷. Tanzimat'ın ilanından sonra da mülkî idare ile askerî idarenin birbirinden ayrı olarak ele alınması artarak devam etti. Böylece askerî alanda uzmanlaşma giderek arttı. Nitekim, 1843 tarihli bir nizamnameyle Dar-ı Şûra-yı Askerî yeniden düzenlendi ve seraskere bağlı olarak teşkilât ve görevleri genişletildi⁸. 1846 senesinde Dar-ı Şûra-yı Askerî genişletilerek iki kısma ayrıldı. Bu kısımlardan biri idare ve askerî terbiye, diğeri ise askerî levâzimat temini ile görevlendirilmişti⁹. Her iki dairenin başına ferik unvanlı bir reisülrûesa atandı. Ayrıca Babıseraskerî'de doğrudan doğruya serasker paşanın emrinde olmak üzere *mektûbî*, *yoqlama*, *jurnal*, *nizâmîye*, *muhasebe*, *ruznâmçe* ve *vezne* gibi kalemeler kuruldu¹⁰.

Tanzimat döneminde askerî güçlerin örgütlenişinde de önemli değişiklikler meydana getirildi. İlk olarak Tanzimat öncesinde eyalet ve sancaklar hem mülkî hem de askerî birim iken, Tanzimat'la beraber, askerî birimler birkaç eyaleti içine alacak şekilde oluşturuldu¹¹. Bu bağlamda, öncelikle, 1843 yılında eyalet komutanlıklarını düzenleyen bir ferman yayımlandı¹². Bu fermanla beraber ordunun esas kuvvetini oluşturan muvazzaf askerler beş kısma bölündü ve her kısım "*ordu-yı hümayun*" olarak adlandırıldı¹³. Bu ordular, Osmanlı Devleti'nin coğrafi yapısına göre şu şekilde dağıtıldı:

- 1.Hassa Ordusu: Asâkir-i Hassa-ı Şâhâne Ordusu da denirdi, merkezi İstanbul'du.
- 2.Dersaadet Ordusu: Merkezi Üsküdar'dı.
- 3.Rumeli Ordusu: Merkezi Manastır'dı.
- 4.Anadolu Ordusu: Merkezi Harput'tu (Elazığ).
- 5.Arabistan Ordusu: Merkezi Şam'dı.

Bunlardan başka müstesna olan livalardaki bazı askerî gruplar yukarıda zikredilen ordulardan hiçbirine bağlı olmaksızın, ordu daireleri gibi doğrudan İstanbul'a bağlı bulunuyordu¹⁴.

1848'de *Kur'a Nizamnamesi* düzenlenirken ordu dairelerinde aslından çok fazla farkı olmayan küçük değişiklikler yapıldı. 'Altıncı Ordu' adıyla yeni bir daire kuruldu. Söz konusu nizamnameden sonra diğer beş ordu da isim yerine numarayla

⁷ Fahri Çoker, "Tanzimat ve Orduda Yenilikler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, V, İletişim yay., İstanbul 1985, s.1260.

⁸ Aynı eser, s.1261.

⁹ Mahmut Şevket Paşa, *Osmanlı Teşkilât ve Kıyafet-i Askeriyesi*, C.II, TTK Yay., Ankara 2010, s.17.

¹⁰ Mahmut Şevket Paşa, age, s.17; Şirin, *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Ordusu ve Seraskerlik*, s.65-66; Kurtuluş Kayalı, "Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri ve Ordu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, V, İletişim yay., İstanbul 1985, s.1253.

¹¹ Ortaylı, "Tanzimat Devri ve Sonrası İdarî Teşkilât", s.284.

¹² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, 5. Baskı, TTK Yay., Ankara 1995, s.162.

¹³ Paul Dumont, "Tanzimat Dönemi (1839-1876)", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, Yayın Yönetmeni: Robert Mantran, Çev. Server Tanilli (Fransa'da FAYARD yayınevi'nce 1989'da yayınlanmış olan baskısından çeviri), İstanbul 1995, s.89.

¹⁴ Mahmut Şevket Paşa, age, s.14; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye* 1263, sayfa no yok; 1264, s.51-54; Şirin, *Seraskerlik*, s.65; Çoker, "Tanzimat ve Orduda Yenilikler", s.1260; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, 5. Baskı, TTK Yay., Ankara 1995, s.162; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 2. Baskı, TTK yay., Ankara 1997, s.314; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, III/5, s.201.

adlandırılmaya başlandı. Ordu merkezlerinde de bazı değişiklikler yapıldı. Böylece bütün ordu daireleri yeniden şu şekilde düzenlendi:

1. Birinci Hassa ordu-yı hümayunu dairesi: Merkezi Dersaadet ve korumakla görevli olduğu bölge İstanbul ve Batı Anadolu.

2. İkinci Ordu: Merkezi Şumnu ve Tuna Havzası'nı korur.

3. Üçüncü Ordu: Merkezi Manastır, Rumeli ve Bosna-Hersek'i korur.

4. Dördüncü Ordu: Merkezi Erzincan ve Doğu Anadolu'yu korur.

5. Beşinci Ordu: Merkezi Şam, Şam ve Halep vilayetlerini korur.

6. Altıncı Ordu: Merkezi Bağdat, Irak ve Hicaz bölgesini korur¹⁵.

1843 tarihli temel düzenleme genişletilerek 1869 yılında hazırlanan *Kuvve-i Umumiye-i Askeriyye Dair Nizamname* ile ordu mevcudu yediye çıkarıldı. Yedinci Ordu ise Yemen vilayetinin merkezi San'a'da kuruldu (Bkz. I. Tablo). Bu düzenleme, bazı değişikliklerle, Balkan Savaşlarına kadar devam etti¹⁶.

I. TABLO: 1869'da Osmanlı Ordusunu Oluşturan Ordu Daireleri

Ordu-yı Hümayunlar		Merkezi
Birinci Ordu	Hassa Ordusu	İstanbul
İkinci Ordu	Tuna Ordusu	Şumnu
Üçüncü Ordu	Rumeli Ordusu	Manastır
Dördüncü Ordu	Anadolu Ordusu	Erzurum
Beşinci Ordu	Suriye Ordusu	Şam
Altıncı Ordu	Arabistan Ordusu	Bağdat
Yedinci Ordu	Yemen Ordusu	Sana/Yemen

Orduların her biri yalnız bulunduğu bölgeyi korumakla yükümlü değildi. Gerektiğinde diğer bölgelerde de görevlendirilebiliyorlardı. Her ordu, bir müşirin (mareşal-vezir) komutasına verilmişti. Yalnız Hassa Ordusu aynı zamanda serasker (harbiye nazırı) bulunan paşanın komutası altındaydı. Bu müşirlerin aylık maaşları 70.000-80.000 kuruş arasında değişiyordu¹⁷.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi yenilgisinden sonra askerî teşkilatta yeni bir düzenleme daha yapıldı. Bunun için bir komisyon oluşturuldu ve Almanya'dan gelen General Baron Von der Goltz (Golç) Paşa bu düzenlemeler esnasında etkin rol oynadı. 1879'da Osmanlı ordusunda, Avrupa ordularında olduğu gibi, *tümen (fırka) düzeni* benimsendi. Dördüncü Ordu merkezi Erzurum'dan Erzincan'a nakledildi¹⁸. Konumuz açısından önemli bir nokta ise her orduda bir telgraf bölüğünün kurulmasıdır¹⁹. Bu zamana kadar geleneksel olarak İstanbul dışındaki ordula-

¹⁵ Mahmut Şevket Paşa, age, s.14; Şirin, *aynı yer*; Çoker, *aynı yer*; Cemal Özkan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ordu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, V, İletişim Yay., İstanbul 1985, s.1262; Dumont, *aynı yer*.

¹⁶ Mahmut Şevket Paşa, age, s.20; Çoker, "Tanzimat ve Orduda Yenilikler", s.1263; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, s.188; Özkan, "Ordu", s.1263; Zekeriya Türkmen, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)*, TTK Yay., Ankara 2001, s.1.

¹⁷ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, III/5, s.202.

¹⁸ Mahmut Şevket Paşa, age, s.24.

¹⁹ Mahmut Şevket Paşa, age, s.25; Musa Çadırcı, "II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı Ordusu", *Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1989, s.38; Aynı yazar, "Yenileşme Sürecinde Osmanlı Ordusu", *Türkler*, C.13, Ankara 2002, s.808; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, III/5, s.211-212. Telgraf Sisteminin Osmanlı'da gelişmesi için bkz. Roderic H. Davison, "The Advent of the Electric Telegraph in the Ottoman Empire", *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923: The Impact of the West*, University of Texas Press, Texas 1990. Türkçesi için bkz. "Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Gelişi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*

rın merkezdeki işlerini, yani müşirlerin işlerini, onların kapı kethüdaları yerine getirmekte iken gelişmekte olan haberleşme sistemleri kapı kethüdalarını kullananların tercihlerini değiştirmeye, yeni yöntemleri kullanmaya sevketti. Böylece ordu içinde hem yeni kurumlar/oluşumlar teşkil edilmeye hem de kapı kethüdalarına bağlılıklar azalmaya başladı.

B. TANZİMAT'IN İLÂNINDAN SONRA ORDU KAPI KETHÜDALIĞI

1-Kapı Kethüdası

Kapı kethüdalığının ilk ne zaman teşekkül ettiği bilinmemektedir. Ancak Osmanlı bürokratik sisteminin gelişmesi, karmaşılaşmaya başlaması ve sınırlarının çok geniş bir alana yayılmasıyla ilişkili olduğu tahmin edilebilir. Bu noktada kapı kethüdaların iki temel özelliği ön plana çıkmaktadır: Birincisi İstanbul'da ikamet ediyor olmaları, ikincisi de bürokratik sistemi biliyor olmaları. Tanzimat'a kadar temel özelliğini devam ettiren kapı kethüdaları ile birlikte Tanzimat'ın başlarında, belki kendilerine alternatif yeni bir kurum olarak belki de iş yükünün yoğunluğundan, başka bir ifadeyle, iyi gelir getirmiyor olmasından dolayı hemen hemen aynı işi yapan müdür-i umurları görüyoruz. Müdür-i umurlar kapı kethüdaları kadar itibar sahibi olmayıp rütbe itibarıyla kapı kethüdalarından daha düşüktüler. Ancak müdür-i umur tabiri zamanla terk edilerek bütün kapı kethüdalığı işlerini yapanlara kapı kethüdası denildi. Kapı kethüdaları, ayrıca, evrakın kalemlerde dolaştırılması işinde kendilerine yardımcı olan kapı çukadarlarına sahiptiler ve kapı çukadarlarını ayak işlerinde, evrak getir-götür işinde, postacılıkta ve kargo tesliminde kullanmaktaydılar²⁰.

Kapı kethüdaları, devamlı İstanbul'da ikamet ederek, resmen temsil ettiği vezirin evrak işlerini kalemlerde takip etmekte evrakın kaybolmaması, harç (vergi) verilmesi gereken yerde gerekli harcı vererek evrak prosedürünün sonuçlanmasında gereken hızın sağlanmasına yardımcı olmaktaydılar. Ayrıca temsil ettikleri vezirin sadece resmi işini değil, İstanbul'daki özel işlerini de yaparlardı. Devlet memurları arasında belli bir itibarı olan, güvenilir ve sır tutan insanlar arasından seçilirdi. Sadece kapı kethüdalığı işini yapıyor olanlar bulunmakla birlikte kapı kethüdalığını ilave iş olarak yapan kalem memurları da vardı. Hangi tür kapı kethüdası olursa olsun kapı kethüdası unvanı alınmasından sonra aralarında hiçbir fark yoktu. Bir kapı kethüdası aynı anda birkaç kişinin kapı kethüdalığını da yapabiliirdi. Kapı kethüdaları için Mehmet İpşirli, "iş bitirici" tabirini kullanmakta-

(OTAM), S.14, Çev.Durdu Mehmet Burak, Ankara 2003, s.347-386; Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılâp*, I, Yay.Haz.: Tahir Galip Seratlı, Selis Kitaplar, İstanbul 2004, s.100-101.

²⁰ Bu konuda daha önceki çalışmalar için bkz. Döndü Düşünmez, *Tanzimat Devri Osmanlı Mülkî İdaresinde Kapı Kethüdalığı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç.Dr. Muhittin Tuş,Konya 2006; Aynı yazar, "Tanzimat Devrinde Kapı Kethüdalığı Müessesesi Hakkında Temel Bilgiler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.28, Güz 2010, s.375-401.

dır²¹. Bunun yanına, özellikle bu dönem için, “iş takipçisi, evrak takipçisi” sıfatını da ekleyebiliriz.

2-Ordu Kapı Kethüdalığı

Klâsik dönemde mülkî ve askerî birim olan eyaletler aynı yönetici yani vali tarafından idare edilirdi. Bu yüzden onların İstanbul’da hem idarî hem malî hem de askerî işleri olurdu. İstanbul’daki bu yoğun işlerinden dolayı buradaki işlerini takip edecek mutlaka bir temsilcisi yani kapı kethüdası olurdu. Böylece taşra bürokratları başkentle olan ilişkilerini ya da diğer bir ifadeyle askerî, mülkî ve malî işlerini hep kapı kethüdaları aracılığıyla yürütürdü.

Tanzimat’la beraber oluşturulan yeni ordu dairelerinin başında bulunan müşirlerin, ayrıca ordu müşiri kaymakamlarının²², orduyu teftiş eden mülkî memurların, fırka kumandanlarının kısacası merkezde dolaştırılması gereken evrak işleri olan bütün askeri idarecilerin hemen hepsinin merkezle haberleşmesi kapı kethüdaları ya da müdür-i umûrları aracılığı ile yapılmaktaydı. Ancak bu durum, Tanzimat döneminin ortalarına kadar mutlak bir kural değildi. Meselâ Arabistan ordusu müşirinin kapı kethüdalığını dâhiliye kâtibi Bahir Efendi yaparken ordu müşirlerinin müstakil kapı kethüdası olmadığı gerekçesiyle Bahir Efendi görevinden alınmıştı. Ancak merkez dairelerde dolaştırılacak işleri olan Arabistan ordusu müşirinin bu duruma karşı çıkması; hatta, kendisiyle aynı konumda olan Anadolu ordusu müşirinin de bir kapı kethüdasına sahip olduğunu belirtmesi sonucunda Bahir Efendi’nin görevine devam etmesine merkezden onay verilmişti²³. Bu şekilde zamanla İstanbul’a uzak yerlerdeki vezir rütbeli ordu yöneticileri için kapı kethüdası ya da müdür-i umûr atanması gelenek hâline gelecektir. Esasında Tanzimat öncesinde taşrada askerî ve mülkî işler aynı kişi tarafından görüldüğü için askerî işler de merkez dairelerinde aksamadan yürütülürdü²⁴. Bu yüzden askerî yöneticilere ayrı, mülkî yöneticilere ayrı kapı kethüdası atanması gibi bir durumla karşılaşılmamıştı²⁵. Tanzimat’la beraber başlayan yeni düzende devletin bütün müessesese-

²¹ Mehmet İpşirli, “Bâbîâli”, *DİA*, 4, İstanbul, s. 383(378-386).

²² BOA, İ.MMS., nr.27/1180, Lefi: Sadaret Müsteşarı Mümtaz Efendi’nin T asarısı, 19 Ra 1280 / 3 Eylül 1863.

²³ “Arabistan Ordusu Müşirine: Ordu-yu hümâyûnlar müşirân-ı izâmî hazerâtının müstakil kapu-kethüdâsı olmadığı beyânıyla dahiliye katibi sa’âdetlü Bahir Efendi’yi kapu kethüdâlıktan azl buyurulmuş olduklarına dair kendüsüne mersûl tezkere-i şehinşâhî görülmüşdür. Mukaddemelerde olduğu ve elhaletühazihi Anadolu ordusu müşiri devletlü Abdülkerim Paşa’nın dahi irade-i seniyye ile mensûb kapu kethüdâsı bulunduğu misillü efendi-i müşârûnileyh zât-ı müşirânelerine bâ-irâde-i seniyye kapu kethüdâsı olmasıyla inîsâlî (azedilmesi) dahi bâ-irade-i seniyye ile acele olunacak mevâddan olarak babında efendi-i müşârûnileyh kemâkan kapu kethüdâlıkda kalması ... beyânıyla tezkere” (BOA, A.MKT.UM., nr.306/27, 15 C 1274 / 31 Ocak 1858).

²⁴ 1811 yılında bir kapı kethüdasının 500 kuruş olan maaşının yarısını ordu hazinesinden, geri kalanını ise baş muhasebenden alması, kapı kethüdalarının askerî-mülkî yöneticilerinin kapı kethüdalığını yürüttüğünü göstermesi açısından mühimdir (BOA, C.DH., nr.10423, 13 S 1226 / 9 Mart 1811).

²⁵ 1203 (2 Ekim 1708-20 Eylül 1709) tarihli belgede askerî ve mülkî işlerin bir arada görüldüğü gösteren aşağıdaki belge de burada konulmaya değerdir: “Düñkü gün sadr-ı ‘azamdan çakerlerine gelen kâ’ime de Dersa’âdet’de olan vüzerâ-yı izâm kapu kethüdalarından Bağdad kapu kethüdâsı Halilî Ahmed Ağa ve Adana kapu kethüdâsı Hasan Ağa ve Selim Paşa kapu kethüdâsı Emin Efendi ve Hacegân-ı divan-ı hümâyûndan Memiş Efendi ve Azmizâde kapu kethüdâsı Celil Ağa ve Anapa Seraskeri Battal Paşa kapu kethüdâsı ve Ani Ahmed Efendi ve nüzül emini Ahmed Efendi kullarının ordu-yu hümâyûnda hidmetlerinde buldukları vüzerâ-yı izâmdan rü’yet-i umûrları için birgün ikdâm-ı ordu-yu hümâyûna irsal olunmalarını tahrir ve tenbiye itmekle kâ’ime-i mezkûre ma’rûz-ı utbe-i ulya-yı şâhâneleri kılınmıştır. Mûmâileyhim benderlerine ordu-yu hümâyûna azimetleri tenbiye olunacağı ma’lûm-ı âli buyuruldukdakı emr ve ferman ... ; [Padişahın iradesi:]

lerinin yeniden gözden geçirilmesi sonucunda bir takım karmaşalar ortaya çıktı. Zamanla kazanılan tecrübeler sonucu Dersaadet'te evrak işi olan vezir rütbeli askeri yöneticilere de kapı kethüdası atanması doğal sürecin bir yansıması olarak gelenek hâline geldi.

16 Eylül 1863 (2 Rebiülahir 1280)'te, esaslı bir şekilde, mülkî idaredeki kapı kethüdalık düzenlenirken ordu kapı kethüdalıkları hakkında da *"ordu-yı hümayûnlar kapu kethüdâlıkları maddesinin dahi ba'dehu bu karara tevfiğiyle keyfiyeti başkaca 'arz ve iş'âr kılınacağı"*²⁶ şeklinde askerî idaredeki kapı kethüdalığının yeniden düzenleneceği dile getirilmekteydi. Bu düzenlemeden birkaç ay sonra ordu kapı kethüdalıkları da düzenlenerek taşradaki ordu müşirlerinin resmen müstakil kapı kethüdasının olması bir kural olarak kabul edildi. Böylece Babıseraskeri'de müstakil kapı kethüdaları ve kapı çukadarları oluşturuldu²⁷ ve bütün ordu daireleri için bir kişi kapı kethüdası olarak atandı.

1884 (H. 1301) yılında, Ordu-yı Hümayunlar Kapı Kethüdası Nuri Bey'in ölümüyle ordu kapı kethüdalığı kaldırılmış ve bu görev evrak kalemine devredilmiştir²⁸.

3-Ordu Kapı Kethüdaları

Tanzimat'ın başlarında yeni oluşturulan ordu dairelerine kapı kethüdası atanmasının kazanılan tecrübelerle bir gelenek hâline geldiğini söylemiştik. II. Tablo'da da görüleceği üzere, Tanzimat'ın başlarında genelde Babîali memurlarından ve müdir-i umur statüsünde olan kişiler müşirlerin kapı kethüdalığına atanmıştı. Örneğin 6 Ocak 1854 tarihinde Anadolu ordusu müşiri kendisine müdir-i umur atanmasını *"[Anadolu ordusu] mesâlihinin rü'yet ve tesviyesi zımında taraf-ı benedânemden Dersa'âdetçe müdir-i umûr sûretinde bir me'mûr-ı mahsûsen vücûdu icâbı halden"*²⁹ şeklinde istemişti. Bu isteğin mecliste görüşülmesinden sonra alınan kararda söz konusu durum *"ba'dezîn ordu-yı mezkûrun Dersaadet'çe vuku' bulacak mesâlihi marifetiyle tesviye olunmak üzere mir-i mûmâileyhin kapu kethüdâlık unvanıyla me'mûriyeti münâsib görünmüş olmağla ol-vecihle ordu-yı mezkûr kapu kethüdâlığının mir-i mûmâileyh bendeleri uhdesine ihalesi"*³⁰ şeklinde ifade edilmişti. Yani ordu müşirinin müdir-i umûr isteği kapı kethüdası olarak algılanmış ve atama görevi kapı kethüdalığı olarak belirlenmişti. Yine Ömer Paşa, kendisine serdâr-ı ekrem unvanı verilmesiyle Dersaadet'teki müdir-i umûrunun kapı kethüdalığına

Kaimmakam Paşa: *Kapu kethüdaları biran evvel irsal oluna. Cümlesini gönderesün*. (bkz. BOA, HAT, nr.1386/54980, [1203]).

²⁶ BOA, İ.MMS., nr.27/1180, 21 Ra 1280 / 5 Eylül 1863.

²⁷ BOA, İ.DH., nr.34996, 2 R 1280 / 16 Eylül 1863; Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, X, Yay.Haz: M. Münir Aktepe, TTK yay., Ankara 1988; s.100; Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, MEB yay., İstanbul 2004, s.173.

²⁸ *"Mezkûr kapu kethüdâlık vazifesinin evrak odasınınca icra olunacağına mebni bu memurunin lağvıyla"* (ŞD, nr.2475/15, 9 R.ahir 1301/ 26 Ks 1299 / 7 Şubat 1884).

²⁹ BOA, İ.DH., nr.18241, 6 Ca 1270 / 4 Şubat 1854 ve Lef 1 (Anadolu ordusu müşirinin tezkeresi), 6 R 1270/ 6 Ocak 1854. Bu istek, padişah tarafından 7 Ca 1270'de onaylanıyor.

³⁰ BOA, İ.DH., nr.18241, Lef 2: Meclis Kararı, Selh Ca 1270 (30 Ocak 1854).

değiştirilmesini istemiş, bu istek merkezce de uygun görülerek müdür-i umûr olan Reşid Efendi'nin memuriyeti kapı kethüdalığına dönüştürülmüştü³¹.

Tanzimat dönemiyle beraber başlayan askerî idaredeki gelişmeler, beraberinde uzmanlaşmayı da getirdi. Böylece askerî yöneticilerin kapı kethüdarları Babıseraskeri bünyesinde görevli olan kalem memurlarına ilave iş olarak verilmeye başlandı. Bu bağlamda 1858 tarihinde Rumeli ve Hicaz-Irak ordusu kapı kethüdalıkları *Serasker Mektupçuluğu*'na, Anadolu ve Arabistan orduları kapı kethüdalıkları ise *Nizamiye Kitabeti*'ne tahsis edildi³². Rumeli ordusu kapı kethüdalığının serasker mektupçusu Ahmet Bey'e ihale edildiği şu şekilde ifade edilmekteydi:

*"Mesalih-i ordu-yı hümayuna dair iş'ârâtın (yazı ile bildirmeler) sürat-i cereyanına medâr olmak mütalaaıyla Rumeli ordu-yı hümayunu müşirliği kapı kethüdalığının mektubi-i seraskeri memuriyetine tahsisen saadetli Ahmet Beyefendi'ye ihalesi"*³³.

Arabistan ordusu müşirliğinin de Babıseraskeri'nin Nizamiye kitabetinden Hüsnü Bey'e ihale edildiği şu şekilde dile getirilmiştir:

*"Mesalih-i ordu-yı hümayuna dair vuku bulacak işaratın sürat-i cereyanına medar olmak mütalaa-i hayriyesiyle Arabistan ordu-yı hümayunu müşirliği kapı kethüdalığının Nizamiye kitabeti memuriyetine tahsisen ba-irade-i seniyye saadetli Hüsnü Beyefendi bendelerine ihale buyurulduğunu"*³⁴.

Hicaz ve Irak ordusunun kapı kethüdalığının serasker mektupçuluğuna ihale edilmesi de şu şekilde dile getirilmiştir:

*"Tafsilden müstefid olduğu üzere ordu-yı hümayûnlar müşirân hazerâti kâffe-i umûrda hasbe'l-usûl makâm-ı çakeriye mürâca'at itmekde olarak saye-i şevket-vaye-i hazret-i padişahide Hicaz ve Irak ordusu kuvve-i askeriyesinin teksirine teşebbüs kılınmasıyla beraber ordu-yı mezkûr umûr-ı maliyesi dahi nizâmîye hazine-i behiyesine nakl olunmasıyla bunların kapı kethüdalıkları hizmetinin dahi bâb-ı seraskeri me'mûrlarına tahsisi ve ihalesinde maslahatça mütalâe ve arz olunan muhsinât üzerine Rumeli ordusu kapı kethüdalığı mektubculuğa ve Anadolu ve Arabistan Orduları kapı kethüdalıkları nizamiye kitabetine tahsisen ihalesi icra olduğu sırada Hicaz ve Irak ordusu müşirliği kapı kethüdalığının dahi müşarîniyleh Ahmed Bey'e [serasker mektupçusu] tefvizi"*³⁵.

Ordu müşirlerinin Dersaadet'teki işlerini gören kapı kethüdarlarının genelde Seraskerlik'te görevli kâtiplere verilmesi ise onların kapı kethüdalığı işinin Seraskerlik dairesiyle alakalı olmasından kaynaklanıyordu. Böylece müşirlerin kapı kethüdarları işlerini süratle ve kolayca görüyorlardı³⁶. Güvenlik açısından ise kapı

³¹ BOA, İ.DH., nr.18461, Lef 1: Serdâr-ı Ekrem Ömer Paşa'nın tahrirâtı, 5 Ca 1270/ 3 Şubat 1854. Meclis-i Muhasebe-i Maliye'ye tayin edilen müdür-i umûru izzeftü Reşid Efendi'nin görevinin kapı kethüdalığına değiştirilmesi isteğine dair serdâr-ı ekrem Ömer Paşa'nın isteği 20 Ca 1270'de onaylanıyor (BOA, İ.DH., nr.18461, 20 Ca 1270 /18 Şubat 1854).

³² BOA, A.MKT.NZD., nr.278/64; BOA, İ.DH., nr.27790, 16 Ca 1275 / 22 Aralık 1858; İ.DH., nr.18241, 6 Ca 1270 / 4 Şubat 1854; İ.DH., nr.27790, 16 Ca 1275 / 22 Aralık 1858.

³³ BOA, A.MKT.UM, nr.338/63, 17 Ca 1275.

³⁴ BOA, A.MKT.UM, nr.341/45, 14 Recep 1275.

³⁵ BOA, A.MKT.NZD, nr.278/64.

³⁶ "Vakia ordu-yı hümayûnlar müdür-i umûrlarının bâb-ı seraskeri me'mûrlarından olmasında mesâlihîn sür'at ve sühûletle [kolaylıkla] hüsn-i rü'yeti müstelzim olacağı cihette hali başka olacağından" (BOA, İ.DH., nr.18241, 6 Ca 1270 / 4 Şubat 1854). Ayrıca bkz. BOA, A.MKT.NZD., nr.278/64

kethüdalarının Seraskerlik'te görevli memurlar olması bilgilerin dışarı çıkarılmamasını da engelliyordu. Ayrıca Seraskerlik'te düşük maaşla çalışan ve maaşlarına zam yapılamayan görevlilere de kapı kethüdalığının ilave memuriyet olarak verilmesi, onların gelirlerini yükselten bir etken olarak, geçimlerini sağlamasına yardımcı oluyordu³⁷.

Askerî ve mülkî işler Tanzimat döneminde net bir şekilde birbirinden ayrılmakla beraber bazı yerlerin mülkî ve askerî işleri, iki ayrı iş olarak, tek kişiye verilebilmekteydi. Mesela Bağdat valisi hem mülkî hem de askerî yöneticiydi³⁸. Diğer bir örnek vermek gerekirse Abdi Paşa'ya İşkodra fırka-i askeriyesi kumandası ile beraber oranın mülkî işlerinin idaresi de verilmişti. Dolayısıyla gerek Babiâli ve gerekse Babiseraskerî'ye ait olan işlerinin görülmesi için serasker mektupçuluğu odası müdürü Vasif Efendi'nin kendisine resmen kapı kethüdası unvanıyla atanmasını istemişti³⁹.

1863'te ordu kapı kethüdalığında yapılan esaslî değişikliklerle bütün müşirlerin kapı kethüdalığına nizamîye kâtibi Hüsnü Beyefendi atandı⁴⁰. Bununla beraber eski düzenin kalıntıları da belli bir süre devam etti. Hüsnü Beyefendi, ûlâ sınıf-ı evveli rütbesinde olup, 1864 - 1874 (H.1281-1290) yılları arası bütün ordu dairelerinin kapı kethüdalığını üstlenmişti⁴¹. 1874 - 1884 (H.1291-1300) yılları arasında ise ordular kapı kethüdası önce mütemayyiz, sonra ûlâ sınıf-ı sânisî rütbeli Nuri Beyefendi tarafından yürütüldü⁴² (Nuri Beyefendinin imzası için Bkz. I. Resim). Hicri

³⁷ "Ordu-yu hümâyûnlar müşîrân-ı kirâmı ... hazerâtının kapu kethüdâlıklarına dair vârid olan bir kıta tezkere-i hazret-i seraskeri manzûr-ı âli buyurulmak için leffen arz ve takdim kılındı. Vâkâ iş'âr-ı sipâhsâları vecihiyle bunların ekser mesâlihî bütün mekâtibâtî bâb-ı seraskeri ile olduğundan kapu kethüdâlıklarının dahi orada bulunmasında işçe daha ziyâde sühûlet (kolaylık) bulunacağından başka ma'âşları hasbe'l-vakt .... ve istihkâkları .... olan bazı me'mûriyet dahi saye-i ihsan-vaye-i mülûkânede bununla bir mikdar terfi itmiş olacıklarından" (BOA, İ.DH., nr.27790, 16 Ca 1275 / 22 Aralık 1858). "Makâm-ı âcizi mektûbculuğuyla nizamîye kitâbeti me'mûriyetlerine mahsûs olan ma'âşlar vakt ve hâle ve emsâline göre pek az olmasından dolayı bu me'mûriyetlerde bulunan sa'adedtül Ahmed Bey ve Hüsnü Bey emr-i idârede müzâyaka çekmekte ve bununla beraber îfâ-yı hüsn-i hizmeteye sa'y ve gayret itmekte olub kendülerinin .... çaresi eğerçi tasvir olunmaktâ ise de beyandan müstağni olduğu üzere şimdiki hâlede zaman-ı maaşları sûrete kabul olunmayacağı misillü .... uhdeleri olan umûr-ı tahririye'nin cisemât ve nezâketine ve zâten dahi emekdâr ve .... 'atıfet-i seniyye-i hazret-i şehinşahiye müstehâk ve sezavar olduklarına nazıran şu hâlde bir aklamaları dahi .... olmayub istihâl-i mesruriyetleri lazımeden ve şân-ı 'âli ikizâsından olduğuna ve ordu-yu hümâyûnlar müşîrân hazerâtından ba'zılarının kapu kethüdâlıkları mukaddemâ bâb-ı seraskeriye ihale olunmuşken muahharen bazı zevâta tefviz olunub halbuki müşârünileyhim hazerâtı hasbe'l-usûl kâffe-i umûrda bâb-ı seraskeriye mürâca'at itmekte olduklarına binaen bunların kapu kethüdâlıkları hizmeti zikr olunan mektûbculuk ve nizamîye kitâbeti me'mûriyetlerine hasr ve tahsis buyurulduğu halde mesâlih-i ma'rûzanın yoluyla ve sûratle rû'yetini müstelzim olacağı derkâr olmasıyla beraber" (BOA, İ.DH., nr.27790, Lefi: Serasker Tezkeresi, 9 Ca 1275).

³⁸ Irak ve Hicaz ordusu müşîri Receb Paşa aynı zamanda Bağdat valisiydi ve bu kişinin kapı kethüdalığı serasker mektupçusu Ahmet Beyefendi yapmaktaydı (BOA, A.MKT.NZD, nr.278/64, 29 B 1275/4 Mart 1859; BOA, İ.DH., nr.28458, 28 N 1275/ 1 Mayıs 1859; BOA, A.DVN, nr.140/70, 6 L 1275/ 9 Mayıs 1859).

³⁹ BOA, İ.DH., nr.33081, 7 Za 1278 / 6 Mayıs 1862 ve aynı belgenin Lefi, 28 L 1278 / 28 Nisan 1862.

⁴⁰ "Geçen hafta tab' olunan Takvim-i Vekâyi'de mufassalan beyân olduğuna vecihle muhassinat-ı 'asriyye-i hazret-i pâdişâhî cümlesinden olan kapu kethüdâlıklar hakkında ahz buyurulan nizam mucibince ordu-yu hümâyûnlar kapu kethüdâlığının dahi bir sûretü mazbuta üzere idaresi muktezâ-yı maslahattan olduğuna ve sa'adedtül Hüsnü Bey Efendi hazretlerinin ma'lûmât-ı sâbıkası cihetiyle zikr olunan ordu-yu hümâyûnlar kapu kethüdâlığına me'mûriyeti tensîb olduğuna mebni müte'allik buyurulan irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî mantukunca mîr-i müşârünileyh ordu-yu hümâyûnlar kapu kethüdası nasb ve tayin kılınmıştır" (Takvim-i Vekâyi', Sayı:715, 13 R 1280 / 27 Eylül 1863).

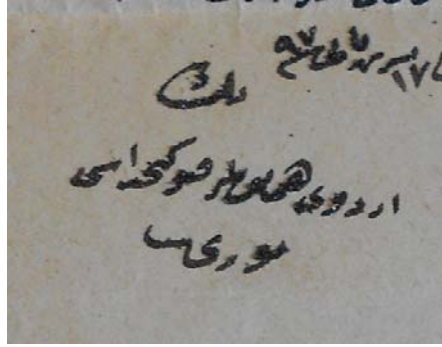
⁴¹ Salname 1281, s.76; 1282, s.75; 1283, s.80; 1284, s.97; 1285, s.108; 1286, s.142; 1287, s.157; 1288, s.?, 1290, s.134; Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmanî, III, Yay. Haz. Nuri Akbayar, Yeni Yazıya Aktaran: Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s.729.

⁴² Salname 1291, s.137; 1292, s.168; 1293, s.170; 1294, s.424; 1295, s.320; 1296, s.147; 1297, s.189; 1298, s.215; 1299, s.125; 1300, s.343.

1301, 1302 ve 1303 (Miladi 1884-1886) tarihli *Osmanlı Devlet Salnameleri*'nde "ordu-yı hümayûnlar kapı kethüdâlığı" bulunmakla beraber kapı kethüdasının ismi yoktur⁴³. H.1304 (M.1887) tarihli devlet salnamesinden itibaren vilayet kapı kethüdalarını içinde gösterilen ordu kapı kethüdâlığı kaldırılmıştır⁴⁴. Zaten 1884 (H.1300) yılında Nuri Bey'in ölümünden sonra ordu kapı kethüdâlığına yenisi atanmamıştır.

I. RESİM: Ordu-yı hümayunlar kapı kethüdası Nuri Beyefendi'nin imzası
(Bende-i ordu-yı Hümâyûnlar kapı kethüdâsı Nuri)⁴⁵.

II. TABLO: Ordu Kapı Kethüdâkları ve Kapı Kethüdalarını Gösterir Liste.

Miladi Tarih	Hicri Tarih	Kapı kethüdâlığı	Kapı kethüdası
6 Şubat 1847	19 Safer 1268	Arabistan ordu müşiri müdir-i umurluğu	Ömer Bey ⁴⁶
3 Haziran 1847	18 Cahir1263	Ordu-yı hümayunlar müdir-i umuru	Hacegan-ı divan-ı hümayundan Yusuf Cemil Efendi ⁴⁷
20 Şubat 1854	22 C 1270	Rumeli ordusu müşiri İsmail Paşa	Nizamiye kitabinden Hüsnü Bey ⁴⁸
1854/55	1271	Rumeli ordusu mülkiye memuru	Nebil Bey Rütbesi (R): Mütemayiz
	1271	Serdar-ı ekrem	Reşid Efendi R: Mütemayiz
	1271	Anadolulu ve Batum orduları	Hüsnü Bey ⁴⁹ R: Saniye
1855/56	1272	Serdar-ı ekrem	Reşid Efendi R: Mütemayiz
	1272	Anadolulu ordusu müşiri, Batum kumandanı	Hüsnü Bey R: Saniye
	1272	Rumeli ordusu ---- memur Tosun Paşa	Ali Efendi R: Rabia ⁵⁰
1856/57	1273	Anadolulu ordusu	Hüsnü Bey R: Ula sınıf-ı sanisi
	1273	Rumeli Ordusu	Şakir Efendi R: Saniye mütemayiz ⁵¹
8 Mayıs 1857	14 Ramazan 1273	Anadolulu ordusu müşiri Abdülkerim Paşa	Serasker Paşanın kitabete hizmetinde bulunan Fazıl Efendi ⁵²
1957/58	1274	Rumeli ordu müşiri	Şakir Efendi R: Ula sınıf-ı sanisi ⁵³
1858/59	1275	Anadolulu ordusu müşiri	Fazıl Efendi R: Saniye
	1275	Rumeli ordusu müşiri	Ahmet Efendi R: Saise ⁵⁴

43 Salname 1301, s.481; 1302, s.494; 1303, s.422.

44 Bkz. Salname 1304, s.390.

45 BOA, ŞD.TNZ, nr.2904/8, 3.Belge

46 BOA, A.AMD, nr.38/35.

47 BOA, A.MKT, nr.83/98.

48 BOA, A.MKT.NZD, nr.112/53.

49 Salname 1271, s.97,98.

50 Salname 1272, s.74,75.

51 Salname 1273, s.72.

52 BOA, İ.DH, nr.24920.

53 Salname 1274, s.80.

54 Salname 1275, s.78,79.

1859/60	1276	Rumeli ordu müşiri	Ahmet Bey ⁵⁵
1860/61	1277	Rumeli ordu müşiri	Ahmet Bey R: Ula sınıf-ı evveli ⁵⁶
1861/62	1278	Arabistan ve Anadolu ordu müşirleri	Hüsni Bey R: Ula sınıf-ı evveli
	1278	Rumeli ordusu müşiri	Şakir Efendi R: Ula sınıf-ı sanisi ⁵⁷
25 Ağustos 1861	18 Safer 1278	Anadolu ordusu kapı kethüdası	Mektubi-i seraskeri Ahmet Beyefendi ⁵⁸
25 Ağustos 1861	18 Safer 1278	Arabistan ordusu kapı kethüdası	Mektubi-i seraskeri odası müdürü Vasif Efendi ⁵⁹
1862/63	1279	Anadolu ordu müşiri	Ahmed Bey ⁶⁰ R: Ula sınıf-ı evveli
	1279	Rumeli ordu müşiri	Şakir Efendi ⁶¹ R: Ula sınıf-ı sanisi
	1279	Arabistan ordu müşiri	Vasif Efendi ⁶² R: Ula sınıf-ı sanisi
	1279	Hersek fırka-i askeriyeye kumandanı	Hacı Halef Efendi ⁶³ R: Mütamayiz
1863/64	1280	Anadolu ordu müşiri	Ahmet Bey R: Ula sınıf-ı evveli
	1280	Rumeli müşiri kaymakamı	Yusuf Cemil Efendi R: Ula sınıf-ı sanisi
	1280	Rumeli ordusu müşiri	Şakir Efendi R: Ula sınıf-ı sanisi
	1280	Arabistan ordu müşiri ve Hersek fırka-i askeriyesi kumandanı	Vasif Efendi R: Ula sınıf-ı sanisi ⁶⁴
	1280	İşkodra fırka-i askeriyesi kumandanı	Hacı Halef Efendi R: Saniiye ⁶⁵
1864-1874	1281-1290	Ordular	Nizamiye Kâttibi Hüsni Beyefendi ⁶⁶
1874-1883	1291-1300	Ordu-yı hümayunlar	Nuri Bey ⁶⁷
1883-1887	1301-1303	Ordu-yı hümayunlar	Boş

4-Kapı Kethüdalarının Maaşları

1863 (H.1280) yılında vilayet kapı kethüdalıkları konusunda bir düzenleme yapılırken onlara, vali ya da mutasarrıfın maaşının başka bir ifade ile kapı kethüdalığını yaptığı kişinin aldığı maaştan %7'si kesilerek merkezî hazineden maaş bağlandı. Bu esnada serdâr-ı ekremin kapı kethüdalığını yapan Şakir Efendi'ye 3.500 kuruş maaş tahsis olunmuştu. Bu hesaba göre serdar-ı ekremin maaşı 70.000 kuruştur⁶⁸.

Ordu kapı kethüdalıkları düzeni yapılırken ise müşirlerin işi mülki idaredeki vezirler kadar yoğun olmayacağından ordu kapı kethüdalarının maaşları, müşirin maaşının %5'i olarak belirlendi. Artık ordu kapı kethüdalarına her bir müşirin maaşından 2.000 kuruş kapı kethüdalığı için kesilmeye başlandı. Bu hesaba göre bir müşirin maaşı 40.000 kuruş olmalı.

⁵⁵ Salname 1276, s.94.

⁵⁶ Salname 1277, s.83.

⁵⁷ Salname 1278, s.83.

⁵⁸ BOA, AMKT.UM, nr.494/12.

⁵⁹ BOA, AMKT.UM, nr.494/12.

⁶⁰ Salname 1279, s.85.

⁶¹ Salname 1279, s.85.

⁶² Salname 1279, s.85.

⁶³ Salname 1279, s.86.

⁶⁴ Salname 1280, s.78.

⁶⁵ Salname 1280, s.79.

⁶⁶ Salname 1281, s.76; 1282, s.75; 1283, s.80; 1284, s.97; 1285, s.108; 1286, s.142; 1287, s.157; 1288, s.?: 1290, s.134.

⁶⁷ Salname 1291, s.137; 1292, s.168; 1293, s.170; 1294, s.424; 1295, s.320; 1296, s.147; 1297, s.189; 1298, s.215; 1299, s.125; 1300, s. 343.

⁶⁸ BOA, İ.MMS, nr.27/1180, Lef 1: Pusula; Lef 3: Pusula.

Ordu kapı kethüdalıklarına düzen verilirken yapılan araştırmaya göre müşirlerin kapı kethüdalıklarına verdikleri toplam maaş 13.000 kuruştur. Yeni düzene göre ordu müşirleri kapı kethüdalığı için ayrılacak tahsisat 12.000 kuruştur. Bu meblağdan 8.000 kuruşu yeni usul gereğince Hüsnü Beyefendi'ye, tüm orduların kapı kethüdalığı görevi karşılığı, maaş olarak verilecekti. Bu bağlamda, bu düzen esnasında ise mektubi-i seraskeri Ahmet Beyefendi, 6. ve 4. ordu müşiri kapı kethüdalığından 4.000 kuruş; mektupçunun muavini Vasıf Efendi ise 5. Ordu müşiriyle 3. Ordu müşiri kaymakamından 3.000 kuruş almaktaydılar. Yeni düzene göre 12.000 kuruştan Hüsnü Beyefendiye verilen 8.000 kuruş çıktıktan sonra geri kalan 4.000 kuruş şu şekilde taksim edilmişti: Ahmet Beyefendi'nin maaşının yanısıra eski kapı kethüdalığından 2.000 kuruş maaşına eklenmiş; Vasıf Efendi'ye ise 1.500 kuruş eklenmişti. Geriye kalan 500 kuruş ise Babıseraskeri kapı çukadarlıklarını düzenlenmesi esnasında kullanılmak üzere nizamiye hazinesinde tutulmuştu⁶⁹.

1884 yılında ordu-yı hümayunlar kapı kethüdası Nuri Beyin maaşı 3.600 kuruştur. Nuri Beyin vefatıyla ondan boşalan 3.600 kuruş maaş bütçeyi denkleştirme esnasında maaşları kesilen diğer memurlara dağıtılmıştı. Bu dağıtımdan geriye kalan 1.700 kuruş ise Nizamiye Hazinesinde gerektiğinde kullanılmak üzere mevkuftutulmuştu⁷⁰.

Sonuç olarak, bu bölümde kapı kethüdalıklarına verilen maaş eldeki verilere göre değerlendirmekte zorluk çektik. Bunun sebebi ulaşabildiğimiz belgelerden bu konuda sürekliliği sağlayıcı cevaplara ulaşamayışımızdır. Ancak 1863 tarihinde alınan kararlar müşirlerin maaşından %5'i kesilerek kapı kethüdalıklarına nizamiye hazinesinden maaş olarak bağlanmıştır. Bu dönemde her ordu dairesinin başı olan müşirin maaşından kesilen tutar ise 2.000 kuruştur; toplamda ise kesintilerden biriken 12.000 kuruşluk paradan 8.000 kuruşu tüm ordu dairelerinin kapı kethüdalığı karşılığı Hüsnü Beyefendi'ye verilmişti. Orduların 1883 yılında son kapı kethüdalığını yapan Nuri Beyefendi'nin ölümünde ise aldığı maaşın 3.600 olduğunu görüyoruz. Maaştaki bu azalışa, muhtemelen 1875 tarihinde 'Muharrem Karamamesi'yle Osmanlı'da moratoryum (borç erteleme) ilan edilmesi etkili olmuştur⁷¹. Mali yönden borçlarını ödeyemeyecek duruma gelen Osmanlı Devleti giderlerini kısma için memur maaşlarında indirimlere gitmiş ve memurlara sadece geçimlerini sağlayacak kadar bir maaş verebilmiştir.

⁶⁹ BOA, İ.DH, nr.34996, 3 R 1280.

⁷⁰ BOA, ŞD, nr.2475/15, 9 Rebiülahir 1301/ 26 Ks 1299.

⁷¹ Mehmet Hakan Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881, Rûsûm-ı Sitte'den Düyûn-ı Umûmiyye'ye*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2007.

SONUÇ

Tanzimat'tan önce eyaletlerdeki askerî ve mülkî işler vali unvanına haiz olan bir kişi tarafından yürütüldüğünden bu kişilerin mutlaka İstanbul'da ikamet eden resmî temsilcileri diğer bir ifadeyle kapı kethüdaları olurdu. Tanzimat'ın ilanından sonra mülkî ve askerî işler birbirinden ayrılmış ve Osmanlı ordusu, memleket genelinde eyaletlere nazaran daha geniş sınırları olan ordu daireslerine (o dönemde her ordu dairesine ordu-yı hümayun denilirdi) ayrılarak konuşlanmıştır. İşte yeni Osmanlı ordusunun başkentte işleri olan yöneticilerinin merkezle iletişimi ve evrak işlerinin kalemlerde süratle ve kolay bir şekilde yapılabilmesi için kapı kethüdalarına ihtiyaç duymuşlardı. Günümüzde onları iş bitirici, evrak takipçisi veya başkentte devamlı ikamet eden resmî temsilci olarak adlandırabiliriz. Bazen de bu kapı kethüdalığı işini yapan daha alt rütbedekilere müdür-i umur denilmesine rağmen, bu kullanım zamanla terk edilerek büyük küçük bu işi yapan herkese kapı kethüdası denildi. Tanzimat'ın başlangıcında askerî yöneticilere müstakil bir kapı kethüdası atanması kural olmasa bile zamanla kazanılan tecrübelerle bir gelenek hâline geldi. 1863 tarihinde yapılan değişiklikle beraber Babıseraskeri'de müstakil ordu kapı kethüdalıkları ve kapı çukadarlıkları oluşturularak bu durum bir kural hâlini aldı.

1863'teki mülkî idaredeki kapı kethüdalığının düzenlenmesi esnasında onlara bağlı olduğu vezirin maaşının %7'si oranında maaş bağlandı. Bu arada Seraskerin kapı kethüdası Şakir Paşa'ya 3.500 kuruş maaş bağlandı. Ancak ordu-yı hümayunlar kapı kethüdalığının sonradan ayrıca düzenleneceği de dile getirildi. Ordu kapı kethüdalığı için de aynı yıl yapılan düzenlemede onların işi mülkî idaredeki kadar çok olmayacağından dolayı, görevli olduğu memurun maaşının %5'i oranında merkezi hazineden onlara maaş bağlandı. Böylece her müşirin maaşından 2.000 kuruş kapı kethüdalığı için kesildi.

Kapı kethüdalarının işlerini süratle, kolay yapması ve askerî yöneticilerin merkezdeki işlerinin genelde seraskerlik dairesiyle alakalı olması sonucu ordu kapı kethüdalığı görevi seraskerlikteki nizamiye ve mektubî kalemindeki memurlara tahsis edilmeye başlandı. Bunun yanı sıra seraskerlikteki kalem memurlarından maaşı az olanlara bu vazifenin verilmesi onların maaşlarının yükselmesini de sağlıyordu. 1863'teki düzenlemelerden sonra bütün orduların Dersaadet'teki işleri Seraskerlik'te görevli olan memurlardan bir kişiye ihale edildi. Bu cümleden olarak Nizamiye kâtabi Hüsnü Beyefendi bu görevi 1864-1874 tarihleri arasında yaklaşık on yıl sürdürdü. 1874-1884 yılları arasında yine yaklaşık on yıllık bir süreçte ordu kapı kethüdalığını Nuri Beyefendi yürütmüştür. 1884 yılında ise ordu kapı kethüdası Nuri Beyefendi'nin ölümüyle ordu kapı kethüdalığı kaldırılarak bu görev evrak kalemine tevdi edildi. 93 Harbi'nin (1876-77 Osmanlı Rus Savaşı) akabinde Osmanlı ordusunda yapılan yeni düzenlemede her orduda bir telgraf bölüğü kuruldu. Böylece orduda kabul edilen yeni düzenleme ile yeni kurumlar ve teçhizatın kabulüyle kapı kethüdalıklarına olan bağlılık zayıflamıştı.

Kısacası, denilebilir ki, Tanzimat sonrasında askerî idarede, ordu kapı kethüdaları vasıtasıyla merkez dairelerinde işlem gören evrakın dolaştırılması güvence altına alınmış; kapı kethüdalarının sayesinde taşradaki bürokratin merkez dairelerinde dolaştırılan evraklarının bürokrasiye takılması engellenmiş, ayrıca onların işlerini kolaylıkla ve ivedilikle yapması için gereken tedbirler alınmıştır. Gelişen teknoloji ve askerî idarede mülkî idare kadar yoğun olmayan evrak haberleşmesi ordu kapı kethüdalığının 1884 yılında kaldırılmasına sebep olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

ARŞİV KAYNAKLARI: BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

- Amedi Kalemî Kataloğu (A.AMD): nr.38/35.
- Divan-ı Hümayun Kalemî Kataloğu (A.DVN): nr.140/70.
- Mektubi Kalemî (A.MKT): nr.83/98.
- Mektubi Kalemî Nezaret ve Devair (A.MKT.NZD): nr.112/53; nr.278/64.
- Mektubi Kalemî Umum Vilayet Kataloğu (A.MKT.UM): nr.306/27; nr.338/63; nr.341/45; nr.494/12.
- Cevdet Dâhiliye (C.DH): nr.10423.
- Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT): nr.1386/54980.
- İrade Dâhiliye (İ.DH): nr.18241; nr.18461 ve Lefleri; nr.24920; nr.28458; nr.27790 ve Eki; nr.33081 ve Eki; nr.34996.
- İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS), nr.27/1180 ve Ekleri.
- Şura-yı Devlet (ŞD): nr.2475/15; nr.2904/8, 3.Belge.

DÖNEMİN KAYNAKLARI

- Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, X, Yay.Haz.: M. Münir Aktepe, TTK yay., Ankara 1988.
- Mahmut Şevket Paşa, *Osmanlı Teşkilât ve Kıyafet-i Askeriyesi*, C.II, TTK Yay., Ankara 2010.
- Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılâp*, I, Yay.Haz.: Tahir Galip Seratlı, Selis Kitaplar, İstanbul 2004.
- Takvim-i Vekâyi'*, Sayı:715.
- Salname [Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye]* 1263,1264, 1271, 1272, 1273, 1274, 1275, 1276, 1277, 1278, 1279, 1280, 1281, 1282, 1283,1284, 1285, 1286, 1287, 1288, 1290, 1291, 1292, 1293, 1294, 1295, 1296, 1297, 1298, 1299, 1300, 1301, 1302, 1303, 1304.

ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER

- Akynıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yay., İstanbul 1993.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yay.Haz.: Ahmet Kuyaş, YKY, 3. Baskı, İstanbul 2002.
- Çadircı, Musa, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Tarihi*, I, İstanbul 1985, ss.210-230.
- , "II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı Ordusu", *Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1989, ss.36-47.
- , "Yenileşme Sürecinde Osmanlı Ordusu", *Türkler*, C.13, Ankara 2002, ss.804-811.
- , "Posta Teşkilâtı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzilhâne ve Kıracıbaşılık", *VIII. Türk Tarih Kongresi* (11-15 Ekim 1976), C.II, Ankara 1981.
- , *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 2. Baskı, TTK yay., Ankara 1997.
- Çetin, Cemal, *Ullak, Yol, Durak: Anadolu Yollarında Padişah Postaları (Menzilhaneler) (1650-1750)*, Aybil Yayınevi, Konya 2011.
- Çoker, Fahri, "Tanzimat ve Orduda Yenilikler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, V, İletişim Yay., İstanbul 1985, ss.1260-1266.
- Davison, Roderic H., "The Advent of the Electric Telegraph in the Ottoman Empire", *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923, The Impact of the West*, University of Texas Press, Texas 1990. Türkçesi için bkz. "Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Gelişi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S.14, Çev.Durdu Mehmet Burak, Ankara 2003, s.347-386.
- Demir, Tanju, *Türkiye'de Posta, Telgraf ve Telefon Teşkilâtının Tarihsel Gelişimi 1840-1920*, PTT Genel Müdürlüğü, Ankara 2005.

- Dumont, Paul, "Tanzimat Dönemi (1839-1876)", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, Yayın Yönetmeni: Robert Mantran, Çev. Server Tanilli (Fransa'da FAYARD Yayinevi'nce 1989'da yayınlanmış olan baskısından çeviri), İstanbul 1995, ss.59-143.
- Düşünmez, Döndü, *Tanzimat Devri Osmanlı Mülkî İdaresinde Kapı Kethüdalığı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2006.
- , "Tanzimat Devrinde Kapı Kethüdalığı Müessesesi Hakkında Temel Bilgiler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.28, Güz 2010, ss.375-401.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, PTT Genel Müdürlüğü yay., Ankara 2002.
- İpşirli, Mehmet, "Bâbiâli", *DİA*, C.4, İstanbul, ss.378-386.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, VI, 5. Baskı, TTK Yay., Ankara 1995.
- Kayalı, Kurtuluş, "Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri ve Ordu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, V, İletişim Yay., İstanbul 1985, ss.1250-1258.
- Ortaylı, İlber, "Tanzimat Devri ve Sonrası İdarî Teşkilat", *Osmanlı Devleti Tarihi I*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), Zaman yay., İstanbul 1999, ss.283-334.
- , *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, 5. Baskı, Timaş Yay., İstanbul 2006.
- Özkan, Cemal, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ordu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, V, İletişim yay., İstanbul 1985, ss.1259-1268.
- Özkaya, Yücel, "XVIII. Yüzyıllarda Menzilhane Sorunu", *AÜDTCF Dergisi*, XXVIII/3-4, Ankara 1997, s.339-367.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, MEB, İstanbul 2004.
- Sağlam, Mehmet Hakan, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881, Rüsûm-ı Sitte'den Düyyûn-ı Umûmiyye'ye*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2007.
- Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmanî*, III, Yay. Haz. Nuri Akbayar, Yeni Yazıya Aktaran: Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996.
- Şentürk, M. Hüdayi, "Osmanlılarda Haberleşme ve Menzil Teşkilâtına Genel Bir Bakış", *Türkler*, XIV, Ankara 2000, ss.446-461.
- Şirin, Veli, *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Ordusu ve Seraskerlik*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yay., İstanbul 2002.
- Tanrıkuç, Asaf, *Türkiye Posta ve Telgraf ve Telefon Tarihi ve Teşkilâtı ve Mevzuatı*, Efem Matbaacılık, 1984.
- Tural, Erkan, "Osmanlı Posta Bürokrasisi 1908-1914", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.28, S.46, Ankara 2009, ss.231-247.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, III/5.
- Türkmen, Zekeriya, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)*, TTK Yay., Ankara 2001.
- Yaman, Talât Mümtaz, *Osmanlı İmparatorluğu Mülkî İdaresinde Avrupalılaşıma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1940.
- Yazıcı, Nesimi, "Tanzimat'ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", *AÜ Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S.3, Ankara 1992, ss.333-377.
- , "Tanzimat Dönemi Osmanlı Haberleşme Kurumu", *Osmanlı*, III, Yeni Türkiye Yay., Ed.Güler Eren, Ankara 1999, ss.619-626.